

Het Gooi, van alle tijden

bewoning, landgebruik en landschapsontwikkeling van het Gooi

Inleiding

De zandgronden van het Gooi zijn een bijzonderheid in West-Nederland. Ze vormen een eiland van hoge, droge gronden met onbewoonde bossen en heidevelden, omgeven door vochtige en natte gronden die vrijwel geheel in agrarisch gebruik zijn. Dat is niet altijd zo geweest. Vanaf de late prehistorie tot in de vroege middeleeuwen waren de hoge zandgronden van het Gooi juist bewoonde gebieden, omgeven door onbewoonde moerassen. De aardkundige en bodemkundige gesteldheid en de hydrologie waren bepalend voor de bewoonbaarheid en het landgebruik. Omdat bewoningsvoorkeuren en landgebruik in verschillende perioden wijzigden, wijzigde ook het landschap.

Geologie en natuurlandschap tot in het mesolithicum

De bewoonbaarheid van de hogere gronden is afhankelijk van de aard van de zanden die hier zijn afgezet. De stuwwallen bestaan uit gestuwde rivierafzettingen, veelal afkomstig van Maas en Rijn. Deze zanden zijn vrij mineraalrijk en er zijn veelal moderpodzolen (vaak holtpodzolen, code Y30 op de bodemkaart) in ontstaan. Ook het plaatselijk dagzomende keileem hoort bij de rijkere zanden. Op plaatselijke kleiige en lemige lagen kan water stagneren, waardoor op deze hogere gronden schijngrondwaterspiegels ontstaan. Er zijn ook veel mineraalarmere zanden waarin humuspodzolen zijn gevormd: vaak zijn dit smeltwaterafzettingen of dekzanden.

Mesolithicum

Het verschil tussen de arme en rijkere zanden moet al tot uiting zijn gekomen in het bos dat in de loop van het mesolithicum ontstond. In het laat-mesolithicum bestond het bos uit iep, eik, es en linde. In het algemeen wordt aangenomen dat deze bossen zich vrij ongestoord konden ontwikkelen en geen grote open plekken kenden. Hooguit was het bos op de armere zanden minder zwaar en gesloten dan op de rijkere gronden. Juist in het Gooi (omgeving Laarder Wasmeren) is aan de hand van mesolithische zandverstuivingen aangetoond dat dit standaardbeeld niet overal op gaat. De armere zanden moeten plaatselijk gedurende langere perioden ontdaan zijn van bos, waardoor een heide- of schraalgraslandvegetatie ontstond. Hier ontstonden humuspodzolen die plaatselijk gingen verstuiven. Waarschijnlijk was de ontbossing het gevolg van bosbranden, mogelijk aangestoken door jagers-verzamelaars. Het secundaire bos met vooral hazelaar was aantrekkelijk voor het wild waarop werd gejaagd en de hazelnoten waren een belangrijke voedingsbron voor de mens. De aanwezigheid van bewerkbare vuursteen was een reden om tijdelijke kampementen op te slaan. Vuurstenen lagen aan de oppervlakte van het keileemplateau van de Aardjesberg en de smeltwaterafzettingen van het Corversbos.

Neolithicum tot Romeinse tijd

De lage gebieden rond het Gooi vernatten in de loop van het neolithicum (samenhangend met veranderingen in het klimaat en het stijgen van de zeespiegel) en raakten begroeid met broekbos en veen. In de Bronstijd vormde het Gooi het uiteinde van een tientallen kilometerslange begaanbare en bewoonbare rug (Utrechtse Heuvelrug) tussen deze moerassige laagten. Verder naar het noorden en westen waren er alleen enkele hoge eilanden (Muiderberg, Wieringen en Texel) die boven de nattigheid uitstaken. De laagten waren begaanbaar in droge perioden en niet uitgesloten is dat men hier jaagde of vee weidde, maar de bewoning beperkte zich noodgedwongen tot de hogere gronden.

Vanaf het neolithicum ging de mens landbouw bedrijven en daarmee meer permanent het landschap beïnvloeden. Vooral vanaf het laat-neolithicum zijn er in het Gooi sporen van landbouwcultuur. Men ging zich vestigen in nederzettingen, akkers aanleggen en dieren houden. Vanaf deze tijd werden de armere zanden meer permanent van bos ontdaan. Net

als meer incidenteel in het Mesolithicum was gebeurd, ontstond er een begroeiing van heide/schraalgrasland en trad podzoliseatie op. Ook nu weer ontstonden plaatselijk zandverstuivingen. Deze gebieden werden steeds minder geschikt voor bewoning en voor tuinen en akkers. Omdat men op deze verarmde gronden bleef beweiden, kwam secundair bos nauwelijks tot stand, waardoor de arme zanden meestal een vrij open landschap moeten hebben gehad, met hooguit plaatselijk enkele boom- en struweelgroepen.

Op de rijkere gestuwde rivierzanden was het bos veel persistenter. Deze gronden waren minder gevoelig voor podzoliseatie. Nederzettingenvondsten, grafheuvels en Celtic fields (op de Hoorneboegse heide) wijzen er op dat vanaf het laat-neolithicum deze rijkere zanden tot de favoriete vestigingslocaties gingen behoren.¹ Het landschap bestond waarschijnlijk uit een mozaïek van bosrestanten, kleine akkers, bosweiden, verlaten (en beweidde) akkers, heide/schraalgraslandterreintjes en teruggroeiend bos.² Pollenanalyses wijzen er op dat vanaf het einde van de Romeinse tijd de bosbedekking gedurende een aantal eeuwen terugkwam. Dit hangt waarschijnlijk samen met een bevolkingsteruggang die gepaard ging met het instorten van het Romeinse rijk.

Vroege Middeleeuwen

In de vroege middeleeuwen bleef de bewoningsvoorkeur voor de gestuwde rivierafzettingen bestaan. Waarschijnlijk werden deze gebieden opnieuw in gebruik genomen.³ Tot in de dertiende eeuw werd er hoog op de stuwwal gewoond, zoals blijkt uit nederzettingenvondsten uit de twaalfde en dertiende eeuw bij de Aardjesberg en de Lange Heul. Toch behoorden de hooggelegen gestuwde rivierafzettingen niet meer tot de favoriete vestigingslocaties. Vanaf ca. de 8^e eeuw kwam er steeds meer belangstelling voor de natte gebieden rond Het Gooi.⁴ Waarschijnlijk als gevolg van een hogere organisatiegraad in de Karolingische tijd en door betere ontwateringstechnieken slaagde men er in de natte gronden geschikt te maken voor akkerbouw en ook bewoonbaar te maken. De groei van de bevolking noopte daartoe. Behalve hogere opbrengsten moeten de vochtiger gronden ook producten hebben geleverd waar, ook op Europese schaal, meer vraag naar ontstond.⁵ De ontwikkeling zette zich voort in de Late Middeleeuwen. Zo nam (vooral vanaf 1300) de vraag naar slachtvee (vetweideij), veevoer (teelt haver), en mout (teelt gerst) toe. Dit zijn typisch producten van de natte gronden. Hoog gelegen nederzettingen op de rijkere gronden verdwenen (zoals die op de Aardjesberg en de Lange Heul) of verschoven naar de overgang met de lagere, natte gronden. Exemplarisch is Laren, waar ter plekke van het hoog gelegen St.Janskerkhof ooit de Larense Vituskerk stond. De dorpskern ontwikkelde zich in de loop van de middeleeuwen echter veel lager. De hoge plek bleef echter in gebruik als begraafplaats. Ook Bussum had een hoger gelegen oude kern (Oud- of Laag-Bussum), die in de loop van de zestiende eeuw aan belang inboette. De nederzetting verdween op één boerderij na, terwijl Laag-Bussum (het huidige Bussum) opkwam.⁶ De akkers (engen) van de lager gelegen dorpskernen

---

¹ Zie b.v. Wimmers en van Zweden, 1992, p. 109 - 117 of Neefjes en Spek (2014) voor parallele ontwikkeling op Veluwe stuwwallen.

² Mogelijk was in de loop van de ijzertijd en Romeinse tijd een teruggang in de bevolkingsdichtheid, omdat er minder vondsten zijn uit deze perioden, zo voeren Wimmers et al. (1993) aan. Mogelijk werd er in die tijd ook meer gebruik gemaakt van de omgeving van het Gooi. Cruysheer (2009) nuanceert dit beeld en constateert dat er ook uit de Romeinse tijd een flinke verspreiding van vondsten bestaat.

³ Wimmers en van Zweden (1992, p. 125) vermelden dat alle vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan zijn op de top van de stuwwallen.

⁴ In de literatuur (zoals v.d. Voort, 2010, p. 27) wordt wel gesteld dat de bewoningsverschuiving samenhangt met dalende grondwaterstanden, die weer samen hingen met de ontginning van veengebieden rond het Gooi. Gezien de hoogte van bijvoorbeeld het Laarder Hoogt (18 m. + NAP) kan een enkele meters grondwaterstand hier geen effect hebben gehad op de vochthoudendheid van de bovengrond of de bereikbaarheid van het grondwater met putten.

⁵ Heidinga (1984).

⁶ Heyne, 1983

bleven echter voor een groot deel gebonden aan de flanken van de stuwwallen met moderpodzolen. De kern van Hilversum ligt nog steeds op de top van een stuwwal.⁷

Plaggenlandbouw, antropogene bodems

Hoewel de akkers zich op de rijkere zanden bevonden, was de nutriëntenrijkdom nog altijd erg laag vergeleken met de ontwaterde broek- en veengebieden rond het Gooi. Een belangrijk principe van de middeleeuwse landbouw op zandgronden was dat de nutriënten van een groot gebied werden geconcentreerd op een veel kleiner akkerareaal. Om mest te verzamelen werd vee geweid in het bos, op de heide en op de lagere groenlanden. In de loop van de Middeleeuwen ging men ertoe over het vee 's avonds bijeen te brengen en de mest en urine op te vangen in strooisel, zodat er minder voedingsstoffen verloren gingen. Later gebeurde dit in potstallen. Het strooisel werd gewonnen door plaggen te steken uit de zode van bos en heide. Het mengsel van mest en plaggen, door dierenhoeven goed vermengd, werd over de akkers verspreid. De aanvankelijk dikke strooisellaag van bos en heide werd door dit gebruik steeds dunner. Gevolg was dat vanaf de vijftiende en zestiende eeuw er steeds vaker zand mee kwam met de plaggen. Door eeuwenlang opbrengen van deze zandige plaggenmest kregen de akkers een hogere ligging. Er ontstond een voor de gewassen gunstig 'plaggendek' dat tot 80 cm dik kan zijn.

De gebruiksrechten op de onverdeelde gronden⁸

Buiten de ontgonnen akkers waren de bossen, de heide en de lager gelegen natuurgraslanden van groot belang voor de Gooise boeren. Daarom hebben de voornaamste grondeigenaren en machthebbers (het klooster te Elten en later de graven van Holland) altijd de gebruiksrechten van de boeren geëerbiedigd. Door de groei van de bevolking werd de druk op die onverdeelde (of gemene) gronden steeds groter.⁹ Dat was de reden dat de boeren zich hechter gingen organiseren en tot een marke-organisatie kwamen (gemene waerscip van Goylant). Buitenstaanders en nieuwkomers moesten worden geweerd en vooral 'gewaarde' boeren (met landbezit) kregen rechten om te begrazen en te plaggen. Het gebruik van de onverdeelde heide en de graslanden werd geregeld in zogenaamde schaarbrieven, overeengekomen met- en uitgevaardigd door de graaf van Holland. De oudst bekende stamt uit 1404, gevolgd door die van 1442 en 1455. De marke-organisatie werd vanaf de zeventiende eeuw *Vergadering van Stad en Lande van Gooiland* genoemd en de gerechtigden werden als erfgooiers aangeduid.¹⁰

Gooierbos¹¹

Middeleeuwse bossen en bosrestanten moeten in de middeleeuwen (wat de hogere gronden betreft) vooral op rijkere zanden (moderpodzolen) hebben gelegen. Mogelijk waren dat oerbosrestanten, maar ook op plekken die vanaf de middeleeuwen ontvolkt raakten, kan zich bos hebben gevormd.¹²

De Gooise boeren hadden gebruiksrechten op dit bos. Al eerder dan de bovengenoemde marke (die het gebruik van heide, weiden en venen regelde), was er een bosmarke.

---

⁷ Wimmers, 1992, p 125

⁸ Grotendeels gebaseerd op Kos, 2009.

⁹ Ook de verplaatsing van Naarden en de ingebruikname van gronden door de poorters van die stad speelde een rol.

¹⁰ Er was onderscheid tussen scharende (eigenerfden met grond- en boerderijbezit) en niet-scharende erfgooiers met verminderd gebruiksrecht.

¹¹ Grotendeels gebaseerd op Kos, 2009.

¹² Hier is een analogie met de Veluwe malebossen die ook op voorheen bewoonde gebieden lagen (Neefjes en Spek, 2014).

Deze werd in 1364 geformaliseerd door het op schrift stellen van een bosbrief.¹³ In de opeenvolgende bosbrieven stonden regels over kap, gerechtigden en gebruik van het hout. In de vijftiende en zestiende eeuw bestond er onvoldoende duidelijkheid over het bevoegd gezag en reglementering. Ontbrekende handhaving leidde er toe dat niet alleen de gerechtigden maar ook derden vrijwel zonder toezicht het bos gebruikten. Als gevolg hiervan was het Gooiersbos op het eind van de zestiende eeuw verdwenen. De laatste bosbrief stamt uit 1514. De gronden gingen op in die van *Stad en Lande van Gooiland*.

Heide, vennen en stuifzand

Als gevolg van begrazing en plaggen veranderde het landschap buiten de enges in de loop van de middeleeuwen net als in de prehistorie weer veel meer in uitgestrekt heidegebied. Op de rijkere zanden (met name de gestuwde rivierafzettingen) konden bos en bosrestanten zich langer handhaven (zie later). Schapenhouderij werd een belangrijke bedrijfstak op het Gooi. Naarden werd vanaf de vijftiende eeuw een belangrijk lakenstad en daardoor was er vraag naar wol. De Gooise boeren gingen zich toeleggen op het houden van schapen en het bewerken van wol. Omstreeks 1500 worden de bewoners van de Gooise dorpen omschreven als herders, spinners, kaarders en spitters (staat waarschijnlijk voor plaggen steken).¹⁴ Aan de bloei kwam een eind in 1572 de plundering en uitmoording van Naarden door de Spanjaarden. Maar in de eeuwen die volgden nam de lakennijverheid weer toe. Ook in de Veluwe dorpen kwamen lakenweefgetouwen, vooral in Hilversum, dat vanaf 1650 via de Gooise Vaart goed bereikbaar was geworden.¹⁵ Als gevolg van de grote begrazingsdruk in deze eeuwen verdwenen ook op de rijkere zandgronden de bosrestanten en ontstond een landschap van uitgestrekte en open heide met hooguit enkele bosjes, struwelen en solitair. Op de rijkere zanden herinnerden alleen grafheuvels en patronen van celtic fields er nog aan dat deze gronden ooit bewerkt en bewoond zijn geweest.

Op de armere zanden kon het podzoliseerproces zich voortzetten en werden door het plaggen en begrazen nog extra nutriënten onttrokken. Als de verarmde zandgrond van vegetatie werd ontdaan (door plaggen of door kapotrijden met karren) kon deze gemakkelijk gaan verstuiven.

Plaatselijk lagen er veentjes op de heide, op plekken waar de podzol-B van de humuspodzol water stagneerde. Uit onderzoek aan het ven op de Monnikenberg blijkt dat veengroei begon in het derde millennium voor Christus. Het veen werd afgegraven vanaf de vijftiende tot de zeventiende eeuw, zodat er vennen ontstonden.¹⁶ Bekendste vennen zijn het Laarder Wasmeer en het Hilversums Wasmeer.

Bijen

Een belangrijke nevenfunctie van de heide was de bijenteelt. Ooit waren er op het Gooi 86 bijenschans die goed waren voor 5000 tot 6000 korven.¹⁷ Een bijenschans bestond uit een begroeide aarden wal van ongeveer 10 bij 10. In de beschutte laagte binnen de wal stonden de korven. Ook leemkuilen konden als bijenschans dienen (www.bijeenschanscorversbos.nl). Bijenschans stonden vaak op de heide, dicht bij de randen van de enges. Op één na (Corversbos) zijn ze buiten gebruik geraakt en niet meer herkenbaar. Van één exemplaar zijn de wallen nog goed herkenbaar, de Eng van Huizen).

---

¹³ Anders dan de schaarbrieven werden de bosbrieven niet overeengekomen met de graaf van Holland, maar met de heren van Nijenrode. Zij hadden al uit Eltense tijd het maarschalkambt van Gooiland. Alle boeren die aan de heren van Nijenrode koptienden betaalden hadden gebruiksrecht.

¹⁴ Kos (2009, p. 23 - 25) behandelt bronnen van omstreeks 1500 die het belang van de schapenhouderij in de Gooise dorpen illustreren.

¹⁵ Pelgrim, 1992.

¹⁶ Sevink en van Geel, 2017.

¹⁷ Vrankrijker, 1947 en Hegener, 2007.

Weidegronden (meenten) op de lagere gronden

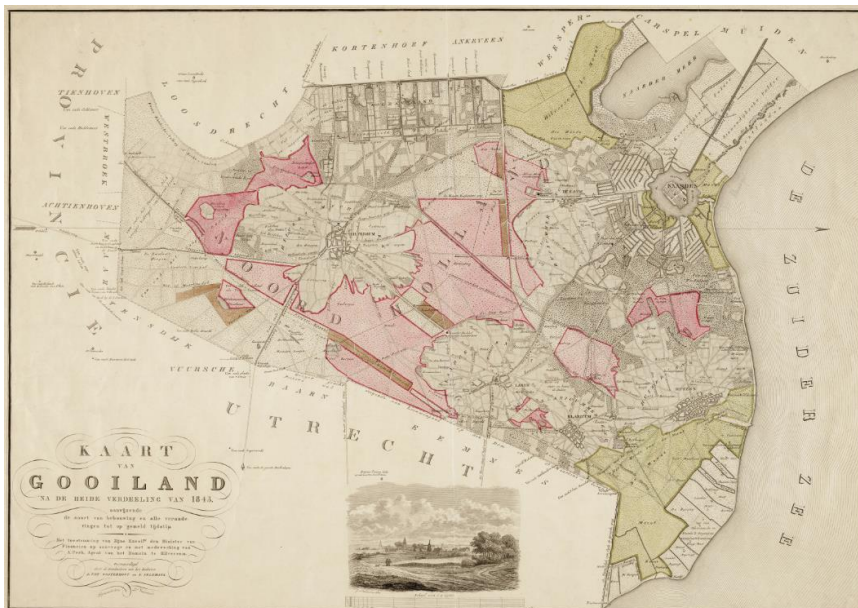
De gebruiksrechten van de erfgooiers lagen ook op de lagere gronden. Vanaf de middeleeuwen verdwenen broekbossen en veenmoerassen om plaats te maken voor gemeenschappelijke weidegronden. Deze gronden werden als meenten aangeduid en staan als zodanig ook op historische kaarten (niet te verwarren met de organisatievorm van boeren, die ook wel meent werd genoemd). Deze gronden waren voedselrijker en geschikt voor beweiding met rundvee. De meenten waren van groot belang voor de agrarische bedrijfsvoering.

Nieuwe tijd 19^e en 20^e eeuw:

Net als elders op de Nederlandse zandgronden werden in de 19^e en 20^e eeuw bossen gezaaid en geplant op de heidegronden. Alle Gooise bossen zijn te zien als jonge heidebebouwingen. Kenmerkend voor het Gooi was daarnaast de sterke groei van de bevolking, niet alleen door natuurlijke aanwas, maar ook door import. Anders dan de natte omgeving van het Gooi waren de droge gronden uitstekend geschikt om te bouwen. Het licht golvende landschap, de nieuw aangeplante bossen en de nabijheid van grote steden als Amsterdam maakten het gebied aantrekkelijk om villa's te bouwen. Dorpen groeiden allereerst uit over de omliggende enges, maar de behoefte om heide te bebouwen nam toe. Ook ontstond behoefte om heidegronden uit te geven voor zandwinning. De rechten op de heide lagen echter bij *Stad en Lande van Gooiland*. Doordat gemeenten veel stemrecht hadden in deze vereniging werden veel gronden afgestaan voor dergelijke doelen. Conflicten tussen erfgooiers enerzijds en bestuurders en gemeenten anderzijds waren het gevolg. Het leidde uiteindelijk tot de Erfgooierswet die in 1912 door de Tweede Kamer werd aangenomen. Alle toen nog gemene gronden (3260 ha) kwamen in bezit van de Vereniging. In de eerste helft van de twintigste eeuw groeide de belangstelling voor het natuurschoon van deze gronden. In 1925 verscheen een rapport van de Centrale Schoonheidscommissie voor het Gooi, die de Gooise gemeenten opriep om in uitbreidingsplannen meer aandacht te schenken aan het behoud van natuurschoon. In 1933 presenteerde Dudok het definitieve uitbreidingsplan voor Hilversum, het zogenaamde Beëindigingsplan, dat was gericht op voltooiing van de stad en behoud van natuurschoon. In datzelfde jaar werd 1524 ha heide en bos verkocht aan de nieuw opgerichte Stichting Gooisch Natuurreservaat (GNR). Daarna bleven vooral de lagere meentgronden nog onverdeeld. Deze gronden, waar koeien werden ingeschaard, vertegenwoordigden een hogere waarde voor de boeren. Ook deze gronden waren echter steeds meer nodig om op te bouwen. Er werden gronden aangekocht en onteigend, waaronder de Oostmeent onder Blaricum en Huizen (in respectievelijk 1963 en 1965). In 1971 werd de *Vereniging Stad en Lande van Gooiland* opgeheven en werden de gronden verkocht, deels aan gemeenten die gingen bouwen, deels ook aan boeren die hun bedrijf wilden voortzetten. De opbrengst kwam aan de erfgooiers.

Het Gooiersbos, uitsnede van een kaart van het Gooi in 1597, door Floris Jacobsz. Op de kaart staan de eigendommen van de bosmarke, maar het bos is al verdwenen, behoudens enkele kleine restanten aangegeven met groene puntjes, in de buurt van de Hoorneboeg.

De kaart van het Gooiland, ook wel bekend staand als de Kaart van Perk. Albertus Perk speelde een belangrijke rol bij de onderhandelingen tussen de erfgooiers en de rijksoverheid in 1834. De erfgooiers kregen toen het volle eigendomsrecht over de weiden en een deel van de heiden (bijna 3700 ha). Deze staan aangegeven op de kaart. Nog altijd bestaan de roze gebieden overwegend uit heidevelden. Domeinen kreeg 1735 ha met de rest van de heiden en de bossen. Kaart gemaakt door het Kadaster. Noord-Hollands Archief.